

О.В. Лисенко
(м. Київ)

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ СИЛ У БОРОТЬБІ З ВЕЛИКОРОСІЙСЬКИМ ЧОРНОСОТЕННИМ ШОВІНІЗМОМ на початку XX ст.

На початку XX ст. як у Російській імперії в цілому, так і в Україні зокрема сформувалися дві потужні суспільні сили, що сповідували дві діаметрально протилежні ідеології, – демократизм та чорносотенство. Між ними спалахнула збройна боротьба, в яку, можливо, й попри своє бажання, були втягнуті також українці. Витоки цих подій крилися ще у середині XIX ст., коли російський деспот, кат Т. Шевченка, україно- та полонофоб Микола I в результаті як економічної відсталості кріпосницької Росії, так і зради своїх німецьких союзників зазнав від демократичних європейських країн принизливої поразки у Кримській війні. Перші зміни на краще розпочалися вже за Олександра II, коли при збереженні попереднього загальнополітичного курсу все ж були звільнені від кріпосного рабства мільйони українських селян. А наприкінці XIX ст. імператор Олександр III рішуче змінив як зовнішню, так і внутрішню політику Російської імперії. Замість союзу з німецькими напівтоталітарними державами він взяв курс на зближення із демократичними Англією, Францією й Бельгією, замість загарбання все нових земель у безкінечних грабіжницьких війнах, в яких українці слугували безплатним гарматним м'ясом, – на освоєння та розвиток раніше захоплених територій.

Як результат, в імперію стрімко пішов західний капітал, що неабияк занепокоїло той російський паразитичний прошарок, який традиційно орієнтувався на споювання народу і загарбницькі війни. Передусім це були високі державні чиновники, які й за Олександра III зуміли зберегти свої пости, особливо у жандармерії, та великі спекулянти, що зробили свої гроші на торгівлі горілкою, пограбуванні захоплених російською армією територій і поставці в армію неякісних продуктів й амуніції, керуючись принципом, що такій людиноподібній істоті, як російський солдат, ситому чи голодному, все одно помирати. Але під час правління подекуди навіть жорстокого Олександра III ці паразитичні сили змушені були сидіти тихо та майже не перешкоджали економічному розвитку Росії.

Ситуація змінилася після смерті Олександра III, коли російський престол посів молодий, недосвідчений і недостатньо жорсткий та рішучий цар Микола II. Щоб не дати розгорнутися в імперії західному капіталу, російські гендлярі використовували як чорносотенно-православну пропаганду – мовляв, останній приносить в країну чужу, непритаманну для “истинно русского человека” протестантську й католицьку ідеології, так і перші спроби рядитися в одяг захисників трудящих.

Тобто сталося “диво”. Російські поміщики та капіталісти, які ще недавно купляли і продавали українських селян, вимінювали їх на собак, тепер почали “співчувати” їм, “обурюватися” тим, як їх грабує іноземний капітал. Так, член Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі С.Ф. Шарапов на одному з його засідань у березні 1899 р. виголосив різку промову з цього приводу. В ній зокрема зазначалося, що “тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь, окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до російського народу великодержавні шовіністи включали й українців – О.Л.) відіграє таку ж роль, як індуци, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго”¹.

І все ж у той час псевдосоціалістична фразеологія відіграла другорядну, допоміжну роль, а головні сподівання паразитичний імперський капітал покладав на православних попів, які мали великий досвід у задурюванні голів як російських, так і українських робітників та селян.

Стрімкий приплив західного капіталу відіграв велику й неоднозначну роль у подальшому розвитку України. В той час, на рубежі XIX – XX ст., у Наддніпрянщині, та особливо в її економічно і культурно відсталих східних регіонах, відбувався інтенсивний розвиток великої промисловості, який створив значну кількість добре оплачуваних робочих місць, посісти які при надбанні певних знань могли й діти українських робітників та селян.

Як наслідок, економічний потенціал південно-східних регіонів України значно перевершив її історично більш культурно розвинуті західні й центральні області. Тому інтеграція українських земель не могла відбутися за класичної схемою, як, наприклад, в Італії, де економічно і культурно розвинутий П'ємонт став об'єднавчим центром для всіх менш розвинутих італійських регіонів. Адже та сама Галичина, попри достатньо високу культуру та національну свідомість населення, не могла стати П'ємонтом для Донбасу через низький рівень промисловості, а останній не міг стати П'ємонтом для України через низький культурний рівень мас й національної самосвідомості. Тому українські політичні та громадські діячі головну увагу спрямували на створення національної школи, яка б, з одного боку, відкривала для дітей робітників і селян дорогу до заможного життя, а з другого, – підняла й національну самосвідомість українців, особливо у південно-східних регіонах.

Справедливе вирішення питання про українізацію шкільного навчання в Наддніпрянщині сприяло б угамуванню як соціальних, так і національних протиріч, які також несли у собі загрозу справі демократизації життя в Україні, успішного завершення розпочатих реформ. Так, М. Грушевський вважав, що завдання провідників українства полягає у тому, щоб гасити, нейтралізувати будь-яку обопільну ворожнечу, робити все для розвитку різноманітних культур в Україні, не загострювати відносин гвалтівною українізацією, але й не поступатися принципом української державності і становищем української мови як мови державної”².

Особливо важливим для українців було налагодження взаємостосунків із поляками та євреями. І тут було над чим попрацювати. Адже для багатьох їх поколінь, чия свідомість була отруєна демагогією чорносотенного духовенства, Б. Хмельницький був не прихильником нових, справедливих взаємостосунків з поляками, а борцем проти католицької віри, за “єдиную православную Русь”. Тому національно свідомим українцям необхідно було дохідливо пояснити населенню, що необхідно відрізнити благородні наміри Святого престолу об'єднати православну й католицьку течії у християнстві від того, як на практиці ці наміри здійснювали зажерливі польські та російські магнати.

Приміром, видатний український історик М. Костомаров зазначав, що Б. Хмельницький хотів бути ворогом магнатів, але зовсім не польської нації, тобто, що гетьман боровся не проти Речі Посполитої, а, навпаки, проти тих її ворогів, які своїми безчинствами розкладали її із середини³. Подібних поглядів на історію визвольної боротьби українського народу 1648–1658 рр. дотримувалася також відомий український історик О. Єфіменко, яка вважала, що рішення Б. Хмельницького про відступ з-під Замостя свідчило про те, що гетьман тримався “старого нерозривного союзу України з Польщею”⁴.

Але особливо вагомий внесок у справу переосмислення українсько-польських стосунків зробив видатний вітчизняний історик і громадсько-політичний діяч М. Грушевський, який, аналізуючи події середини XVI ст., переконливо зазначав, що

“серед головних завдань повстання під проводом Б. Хмельницького була боротьба з магнатською сваволею, з купкою прикордонних вельмож, що захопили у свої руки Польську державу, обезвладнили короля, пригноблювали козаків”⁵.

Не менш важливим для українців було вироблення нових принципів співіснування з євреями, оскільки на початку XX ст., скориставшись слабкістю царя Миколи II, чорносотенним, прони́мецьким силам вдалося розв’язати загарбницьку російсько-японську війну, в якій українцям знову доводилося слугувати безплатним гарматним м’ясом. Але у той час проти чорносотенців активно виступили євреї. Між православними шовіністами й останніми в Російській імперії почалася справжня війна. Вона відома в історіографії як “чорносотенні погроми”, тобто як масове вбивство начебто нездатних захистити себе євреїв. Насправді ж лише на перших етапах, у той час, коли євреї, які воювали на російсько-японському фронті, ще не встигли повернутися додому, покидьки з числа російських православно-монархічних “патріотів”, які, однак, попри свій “патріотизм”, не були на війні, грабували та вбивали єврейських жінок і дітей, чиї чоловіки й батьки гинули на сопках Маньчжурії, на непотрібній їм бійні, начебто за “веру, царя і отечество”, а насправді, за шкурні інтереси прони́мецької придворної верхівки.

Відразу ж після того, як солдати-євреї повернулися з фронту, вони дали гідну відсіч “відважним” лише при пограбуванні вдів та сиріт, але боязким у справжньому бою чорносотенцям.

Однак, незважаючи на це, давалася взнаки чисельна перевага росіян над євреями, й тому останнім слід було шукати собі спільників серед українців, які так само заплатили важку ціну за далекосхідну авантюру і не бажали в майбутньому знову слугувати гарматним м’ясом у непотрібних їм війнах. У силу вищезазначеного в Наддніпрянщині назріла нова політична ситуація, яка визначалася зміною у розстановці національних сил в Україні.

Євреї почали активно допомагати українцям у справі заснування власних фінансово-економічних інституцій, вбачаючи в них своїх союзників проти російських чорносотенних сил. Навчені гірким попереднім досвідом, вони знали, що головним компонентом у православно-чорносотенній (як, до речі, й фашистській) ідеології є теза про обов’язок кожного віддати життя в ім’я чи то імперії, чи то рейху. У разі, коли подібна маячня захопить розум значної маси населення, можна переходити до наступного етапу – заклик до пограбування та фізичного знищення євреїв, які не бажать віддавати своє життя заради “вищих ідеалів” і тому є “ворогами нації”. Для того, щоб запобігти цьому, найбільш передові представники єврейства головну увагу з акцентували на сприянні тому, щоб український національний рух був рухом прагматичних ділових людей, які будують свій бізнес на реальних економічних законах й, отже, є несприйнятливими до чорносотенно-погромницької демагогії. В той час у Наддніпрянщині стрімко розвивалася кооперація, і саме євреї першими закликали до об’єднання національної та кооперативної ідей. Так, відомий діяч кооперативного руху в Україні, єврей за походженням, М. Гехтер писав: “Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З другого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона висітиме в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме”⁶.

Саме завдяки більш досвідченим у фінансовій справі євреям українцям вдалося закласти досить вагомий підмурок під своє національне відродження. Завдяки співпраці з сіоністами, які з точки зору останніх були найбільш прогресивним крилом єврейства, наддніпрянська інтелігенція, на відміну від галицької, починала сповідувати передові, модерні погляди на шляхи українського національного відродження й розвитку.

Особливо виразно демократичні, античорносотенні погляди українського національного руху проявилися в Одесі, де один із його лідерів С. Шелухін мав тісні стосунки з місцевими сіоністами та активно сприяв консолідації українських і єврейських сил проти місцевих погромників-чорносотенців⁷. Виразна антипогромна позиція українців міста піднесла його загальногромадський авторитет. Можливо, саме здобута завдяки останнім перемога античорносотенних сил в Одесі позитивно вплинула на нерішучого Миколу ІІ, який у той час вагався між продовженням курсу на демократизацію країни й капітуляцією перед пронімецькими силами, відходом від зовнішньої та внутрішньої політики свого батька. Восени 1905 р. був виданий царський Маніфест від 17 жовтня, в якому вперше у Російській імперії проголошувалися свобода слова, совісті й віросповідань, дозволялося засновувати самодіяльні національні товариства, вільно користуватися рідною мовою тощо. Зважаючи на це, національно свідомі українці Одеси наприкінці 1905 р. безпосередньо зайнялися справою організації свого культурно-просвітнього осередку. Протягом кількох днів вони розробили статут місцевої “Просвіти”, яка стала першим подібним товариством у Наддніпрянщині.

Одеські просвітяни створили лекційний і літературний комітети, в обов’язок яких входило влаштування по середах науково-популярних лекцій, а по суботах – літературно-вокальних музичних вечорів та спектаклів. Для цього при “Просвіті” був організований хор із 70 осіб і запрошувалися на оплачувану роботу хормейстер й акомпаніатор⁸.

Велику увагу просвітяни приділяли популяризації українського минулого. Регулярно читалися лекції на історичну тематику: про українських козаків, про історію покріпачення полтавських козаків, переселення їх та конфіскацію їхньої землі на користь поміщика Базилевича, про запорозькі вільності й братства, (культурну, політичну і просвітню діяльність народу), про кобзарів, приєднання України до Росії тощо. Багато уваги одеські просвітяни приділяли висвітленню життя та діяльності визначних політичних, наукових і культурних діячів українського народу: І. Мазепи, М. Лисенка, І. Франка, С. Руданського й ін. Так, згодом відомий український історик та громадський діяч Д. Дорошенко, згадуючи доповідь голови одеської “Просвіти” М. Комарова про відомого ватажка гайдамаків Семена Гаркушу, відзначав, що це було просте, без претензій на красномовність, але дуже цікаве оповідання. М. Комаров із дивовижною легкістю, неначе з книжки, згадував масу фактів, імен та географічних назв, і все це виходило надзвичайно цікаво для слухачів⁹.

Важливо відзначити, що в просвітянській лекційній діяльності, можливо, головною була не сама лекція, а те, що слухачі могли долучитися до вироблення новітньої концепції історії України. Адже після доповіді лектора у залі розпочиналися справжні дискусії, в яких кожен відчував себе не пасивним споживачем чужої інтелектуальної продукції, а активним творцем нових поглядів на історію своєї землі, яка в силу об’єктивних причин стала рідною для представників різних націй. У результаті творилася принципово нова інтерпретація історії України, яка задовольняла представників різних націй, регіонів та представників існуючих соціальних груп – інтелігенції, буржуазії, селянства й робітництва.

Останні, щоправда, все ж більший інтерес проявляли не до лекцій, а до суботніх вечорів, коли в “Просвіті” співав український хор, ставилися спектаклі чи просто організовувалися танці. Такою своєю діяльністю товариство також досягло значних успіхів у поширенні національної самосвідомості. Так, просвітянин А. Никовський у листі до свого товариша, українського історика, автора книги “Історія України-Русі” та фундатора миколаївського осередку М. Аркаса зазначав: “...Гарно те, що “Просвіта” захоплює щоразу більший та повний гурт громадянства, що люди нас

бачать і знають і з повагою ставляться до “Просвіти”¹⁰.

Але особливу увагу просвітяни звертали на поліпшення міжнаціональних стосунків в Одесі, успішно використовуючи для цього зокрема святкування ювілеїв Т.Г. Шевченка. Так, уже у перший рік свого існування вони влаштували свято, присвячене Кобзареві, на якому депутати від місцевих євреїв, литовців та польського товариства “Ліра” виголосили промови на честь великого українського поета, а поляки, крім цього, поклали на його бюст розкішний вінок¹¹.

Таке вшанування просвітянами Т.Г. Шевченка було надзвичайно актуальним і потрібним кроком. У той час українцям, полякам і євреям особливо потрібною була новітня наукова інтерпретація творчості великого Кобзаря, насамперед у його гуманістичній, античорносотенній спрямованості. Необхідно було показати трудящим, що заклики Т. Шевченка до боротьби з панством, у тому числі й польським, та євреями-орендарями були актуальними в першій половині й у середині XIX ст., і якщо тоді вони сприяли визволенню українських селян із кріпосного рабства, то при механічному перенесенні їх у XX ст. вони можуть, навпаки, відновити це останнє.

Однак важливість справедливого вирішення питання про українізацію шкільного навчання для збереження злагоди в суспільстві розуміли й ті чорносотенні сили, які шляхом роздмухування національних, соціальних та релігійних протиріч прагнули зупинити демократичні зміни у країні. Особливо тут вирізнялася російська православна церква, яка на словах виступала за вільний розвиток освіти для українців для того, щоб завоювати авторитет серед останніх і потім використати їх у боротьбі проти поляків і євреїв.

Так, у 1906 р., завдяки клопотанню подільського єпископа Парфенія, тісно зв’язаного з місцевими чорносотенцями, Св. Синод дозволив, щоб у Подільській духовній семінарії викладали українську історію та літературу¹². Цей ефектний пропагандистський хід чорносотенців підняв їх в очах української громади, але разом із тим нічого не змінив практично, бо ніхто це рішення й не думав виконувати.

У 1908 р. кам’янець-подільські інтелігенти – просвітяни, спостерігаючи, що дозвіл Св. Синоду від 1906 р. про запровадження в Подільській духовній семінарії української історії та літератури так і залишився на папері, звернулися з проханням про виділення коштів на виконання цього дозволу до подільського єпархіального з’їзду. Після того, як просвітянам було відмовлено, вони звернулися з аналогічним проханням у земство. Незважаючи на підтримку прогресивних земських діячів, просвітянам було відмовлено й тут. Тоді “Просвіта” оголосила всеукраїнський рух по збиранню коштів на потреби національної освіти. Наприкінці 1908 р., зібравши 360 крб., вона подала їх у подільську єпархіальну шкільну раду, щоб остання на ці кошти утримувала вчителя української мови у Вінницькій церковно-учительській школі. Рада почала “тягнути гуму”, надіславши товариству запитання: “Что разумеет “Просвита” под украинским языком?”, яке національна преса небезпідставно розцінила як спробу виграти час у надії, що “авось дело заглохнет”. Кам’янець-Подільська “Просвіта” сумлінно пояснила, що “під українською мовою вона розуміє українську літературну мову, той “малороссийский язык”, на котрий із дозволу Св. Синоду перекладено Св. Євангеліє, ту українську мову, котрою друкуються сучасні газети, журнали, книжки, котру вживають у розмові та письмі свідомі українці”¹³.

Не маючи змоги вольовим рішенням відхилити прохання “Просвіти”, українофобська частина духовенства вдалася до своєї випробуваної тактики – вишукування всіляких заковик. Використовуючи як привід те, що товариство збрало порівняно мало грошей, церковники-українофоби добилися того, що на єпархіальній раді було вирішено послати “Просвіті” “отношение”, в якому

зазначалося, що на 360 крб. неможливо знайти досвідченого вчителя. Така “турбота” про українську мову була тим більш безпідставною, що гарного вчителя взялася знайти київська “Просвіта”¹⁴.

Але довго вдавати із себе друзів українців православним українофобам було не під силу. У січні 1910 р. за доносом чорносотенців, серед яких були й етнічні українці, був виданий циркуляр за підписом тодішнього прем’єр-міністра та авторитетного у суспільстві реформатора П. Столипіна, в якому український національний рух був визнаний таким, що загрожував цілісності Російської імперії. Насправді ж, небезпеку для цілісності останньої становив сам столипінський циркуляр, бо у ньому вперше українців було визнано не відгалуженням єдиного “руського народу”, а окремою нацією.

Однак таке передчасне визнання несло в собі значно більше шкоди, ніж користі. Українцям у той період був потрібен час, коли, формально знаходячись у складі Російської імперії, вони мали б можливість, користуючись усіма вигодами від стабільного економічного і суспільно-політичного розвитку, разом з тим готувати свідомі кадри для здобуття справжньої незалежності. Тобто російські чорносотенці, аби не допустити продовження реформ у країні, спровокували передчасне визнання українців окремою нацією, поставивши тим самим під загрозу цілісність Російської імперії, притому напередодні війни з кайзерівською Німеччиною. До речі, щось подібне відбулося й у 70-ті р. ХХ ст., коли реакційні російські сили з метою припинення “косигінських реформ” розпочали репресії (січень 1972 р.) проти в цілому лояльних до Москви та переважно соціалістично налаштованих українських учених. Тобто можемо говорити про тенденцію, що коли успішно розпочаті реформи у Росії починають реально загрожувати її традиційному соціально-економічному ладу, то попри свій афішований показний “патріотизм” чорносотенці легко ідуть на розвал країни, аби лише пустити під укіс реформи та згодом знову повернутися до старого життєвого устрою.

Після 1910 р. прони́мецькі сили почали переносити акцент з пропаганди православно-монархічних ідей на ідеї псевдосоціалістичні. Не в останню чергу це зумовлювалося тим, що під час російсько-японської війни у силу проникнення в промислові регіони України західної європейської ідеології українські й навіть російські робітники почали розуміти, що православно-чорносотенне духовенство – це звичайні провокатори, які штовхають їх у бійню заради шкурних інтересів купки придворних пройдисвітів. У 1905 р. робітники Донбасу, серед яких переважно більшість становили великороси, зі зброєю в руках протистояли чорносотенцям, коли ті спробували розпочати тут єврейський погром¹⁵.

На початку 1910-х р. головний ударний загін тих жандармсько-поліцейських реакційних сил, які прагнули повернення до старого прони́мецького курсу, перефарбувався з чорносотенного у червоний колір і виступав уже під машкарою ліворадикальної більшовицької партії на чолі з німецьким агентом Леніним. Це помітили й найбільш далекоглядні українські політичні діячі. Так, М. Павлик дивився на марксистську утопію як на програму створення поліцейської держави і вважав, що гасло “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” фактично перекладалося на “Нації Російської та Німецької імперії, зрощуйтеся!”¹⁶.

Специфікою цього жандармського спектаклю, перші криваві акти якого відбувалися ще під час революції 1905–1907 рр., стало широке залучення до процесу торпедування реформ як перефарбованих у червоний революційний колір своїх агентів з числа молодих православних священників та семінаристів, так і покидьків з числа єврейської нації, які, не розуміючи того, що після виконання своєї “брудної роботи” вони будуть знищені, своїми діями провокували чорносотенні розправи над тією переважною більшістю євреїв, які підтримували реформи в

країні. В. Волковинський зазначав у своєму дослідженні: “Приводом для грандіозного погрому в Києві у жовтні 1905 р. були також провокаційні дії з боку єврейської молоді, яка публічно глумилася над царськими портретами й кілька разів відкривала стрілянину по монархічних маніфестаціях і царських військах. Бойовики ховалися в єврейських районах міста, а удар чорносотенців припадав на беззахисне населення. В. Шульгін, описуючи ті події у своїх спогадах “Дни”, відзначав, що найбільших антисемітів він зустрічав саме серед євреїв, які вимагали знайти бойовиків своєї національності та жорстоко з ними розправитися”¹⁷. До речі, й П. Столипін був убитий саме покидьком із числа революційної єврейської молоді М. Богровим після того, як прем’єр-міністр зрозумів хибність і небезпечність підписаного ним циркуляру для справи продовження розпочатих ним реформ та спробував виправити становище.

Однак якщо в 1905–1907 рр. і згодом “революціонери” виконували лише брудну, другорядну роботу й майже відразу знищувалися, то, починаючи вже з 1912–1914 рр., пронимецькі сили у Росії почали робити головну ставку саме на них. Серед усіх партій, що працювали під контролем жандармерії, особливо своїм цинізмом та неперебірливістю у виборі засобів вирізнялися більшовики, які дуже енергійно почали працювати на сході України, де серед місцевих робітників вони мали значно більший вплив, ніж українські соціал-демократи. Це пояснювалося тим, що останні, сподіваючись на цивілізованість західних інвесторів, весь час намагалися знайти з ними компроміс і утримували робітників від страйків та збройної боротьби. В той же час виявилось, що західний капітал у багатьох випадках виявлявся цивілізованим лише у себе на батьківщині, а в Україні намагався грабувати і визискувати робітників не гірше дикого російського. Але якщо росіяни хоча б щедро оплачували духовенство, яке задурманювало робітникам голову, кажучи, що треба прагнути не грошей, а “духовного очищення” від такого “смертного гріха”, як нормальне харчування, то західні капіталісти намагалися й не платити попам, і визискувати робітників так, як можна визискувати лише одурманену чи то проповідями, чи то наркотиком людину.

Більшовики ж, швидко зорієнтувавшись у ситуації, зрозуміли, що, правильно побудувавши агітаційно-пропагандистську роботу, вони зможуть завоювати абсолютний вплив у цьому стратегічно важливому регіоні – Донбасі. Їхня газета “Правда” постійно друкувала на своїх шпальтах антианглійські та антифранцузькі матеріали, які, на жаль, відповідали тогочасній дійсності.

Іноземні капіталісти, за висловом автора опублікованої в “Правді” кореспонденції з Маріуполя, “привчилися дивитися на місцеве населення як на робочу худобу й поводити себе тут так, як вони ніколи не насмілилися би поводити себе вдома”. Там же, вказуючи на підтримку імперським урядом європейських капіталістів у Росії, які об’єднувалися для одержання більшого прибутку, “Правда” підкреслювала зовсім протилежне ставлення царизму до робітників, які в своїй же країні переслідувалися за щонайменшу спробу об’єднатися у спілку для поліпшення свого вкрай злиденного становища¹⁸.

В статті “Шахтарі на французьких копальнях Донецького басейну” “Правда” протиставила довготривалому робочому дню гірників (до 12 годин на добу) вкрай низькі їх заробітки (70–90 копійок на день), які не забезпечували навіть напівголодного прожиткового мінімуму. Тому шахтарі звичайно працювали навіть понаднормово, намагаючись “підробити” вечорами та у свята. До того ж вони були замучені численними штрафами за всяку дрібницю. Як образно висловилися автори статті, це було “не життя, а єгипетське рабство”, а більшовицький депутат Державної думи Г. Петровський, коментуючи статтю, відзначав, що вона є “суцільний зойк шахтарів французького рудника”¹⁹.

Ще однією особливістю дій пронимецьких сил у той період було те, що одні, займаючи впливові місця в імперській адміністрації, цькували українців, а інші, які працювали під революціонерів, – захищали, і тим самим піднімали свій авторитет в їх очах. Тобто це була звична для охоранки гра у поганого й доброго слідчого. Так, дуже успішною була акція лєнінців на захист права українців на святкування 100-річного ювілею Т. Шевченка, в творчості якого більшовики особливо виділяли заклики до насильства та зовсім замовчували його просвітницьку діяльність і заклики до порозуміння між різними верствами суспільства. Ми не маємо документальних підтверджень, але з великою долею впевненості можна зазначити, що заборона святкувати цей ювілей була створена для того, щоб скомпрометувати Миколу II й збільшити вплив більшовиків в Україні напередодні війни з кайзерівською Німеччиною. Адже лише з таких позицій можна пояснити і репресії проти української преси та окремих українських діячів у перші місяці війни, незважаючи на їхнє лояльне ставлення до дій російського уряду й безвідповідальне ставлення охоронних органів до нейтралізації діяльності більшовицької партії, незважаючи на те, що її лідери в еміграції прямо закликали до поразки Росії.

Однак особливо енергійно більшовики почали діяти після Лютневої революції, коли Ленін разом із своїми соратниками повернувся до Росії. Використовуючи те, що уряд демократа О. Керенського слабо розбирався у національному питанні та сприймав зростання національної самосвідомості як прояв сепаратизму, більшовики продовжили загравання з українцями і, нібито захищаючи їх від Керенського, насправді штовхали останніх на заключення з німцями сепаратного миру, що мало б назавжди дискредитувати їх в очах світової демократичної спільноти. Але навіть у часи, коли більшовики “захищали” національні прагнення українців, в їхніх діях вже почали з’являтися й перші паростки тієї ненависті до всього українського, яка повною мірою проявилася на початку наступного 1918 р. під час походу Муравйова на Київ. Прикладом такого недобррозичливого ставлення більшовиків до українців може служити такий факт. У травні 1917 р. в с. Юрки Кобелецького повіту на Полтавщині було засновано “Просвіту”. Зібравши кошти, члени товариства поїхали до Києва, де закупили книжки для сільської книгозбірні, передплатили газети та журнали. Незабаром вони створили хор і драмгурток. Але влітку 1917 р. у село приїхали більшовики з Полтавської ради робітничих депутатів та почали серед місцевих селян агітацію, спрямовану безпосередньо проти національно-культурних прагнень українців. Вони різко засуджували культосвітню роботу місцевої “Просвіти”, бо, мовляв, її діяльність відволікає українських трудящих від боротьби з буржуазією й поміщиками. Щоправда, отримавши відсіч від національно свідомих селян, більшовики дещо зменшили оберти і, вже визнаючи необхідність існування “Просвіти”, лише просторікували, що цей рух повинен бути всеросійським, інтернаціональним, хоча селяни доводили їм, що в Росії таких організацій немає. З приводу цього інциденту відомий харківський літератор Г. Хоткевич писав: “ Справді, хіба ж це нормально, що прийшли чужі люди на Україну, з чужою мовою, з чужим українцям світоглядом, з психологією, пристосованою для великороса, та ще й старого режиму, – і от ці люди бажають просвітити наш народ ... Дехто каже, що він це робить в ім’я інтернаціоналізму. Так чому ж ви на цей інтернаціоналізм примушуєте українського мужика дивитися через великоросійські окуляри? Ні, це не інтернаціоналізм, а великодержавний шовінізм”²⁰.

Як бачимо, українські діячі розуміли, що під вивіскою пролетарського інтернаціоналізму реакційні сили Росії прагнуть повернути до життя начебто вже віджили свій вік ідеологію чорносотенного великодержавного шовінізму. Але практично гідно протистояти пропаганді більшовиків вони були неспроможні,

особливо у зрусифікованих великих містах. Це пояснювалося тим, що модерна українська національна ідея ще не встигла охопити значної маси російських робітників в Україні. Інша справа, що на них уже не впливала й православно-чорносотенна ідеологія, яка відводила їм роль такого ж гарматного м'яса, як і українцям. Тому-то російські робітники разом з українцями виступали проти чорносотенних єврейських погромів під час Першої російської революції. Але як тільки більшовики почали подавати звичні для російських робітників великодержавні шовіністичні ідеї під більш прийнятним для них "пролетарським" соусом, то в них відразу ж прокинулися вікові інстинкти "хапати та не пушати", зверхньо ставитися до "хахлов", у кожному з яких потрібно підозрювати "мазепинця" та всіляко принижувати.

Тому в зросійщених промислових центрах України більшовицькі агітатори почувалися, як риба у воді. Так, М. Стахів зазначав з цього приводу: "Большевицька пропаганда обробляла на всі лади, особливо робітничу масу в містах, міражем спасенності більшовицької "диктатури пролетаріату" з її советами, які мали бути ключем до російського щастя робітників. Українська протидія на цім робітничим відтинку психологічної війни була заслаба. Якщо йдеться про засоби оборони шляхом адміністративного апарату УНР, то він мав замало місцевих сил у містах для свого розпорядження, щоб його протидія мала значніший успіх. Важливе завдання цієї протидії лежало на українських політичних партіях. Але вони самі не мали для того потрібних пропагандистських органів"²¹.

Використовуючи соціальну демагогію й невдоволення робітників здирицтвами англійських, французьких і бельгійських капіталістів, більшовики наприкінці 1917 р. захопили владу в Росії, а на початку 1918 р. – східні промислові регіони України. Після цього, поповнивши свої військові підрозділи місцевим російськомовним пролетаріатом, більшовики вдарили по Києву якраз у той момент, коли С. Петлюра готував українську армію до війни з кайзерівцями.

На наш погляд, час був вибраний більшовиками не випадково. Адже в разі, якщо б С. Петлюрі вдалося відкрити фронт боротьби з кайзерівцями, то вся історія України пішла б по іншому, значно кращому сценарію. Так, С. Петлюра писав: "Від того часу, коли у світову війну ув'язалася Америка, я був переконаний, що війну виграють не німці, а Антанта. Я хотів створити фронт, хай би він тимчасово був мілітарно розбитий, все одно ми б виграли політично. Але "божевільство", недалекзоркість, недержавність наших тодішніх політиків, як от Грушевський, Винниченко та абсолютна нікчемність Голубович, спрямували наш курс на іншу дорогу... Ми досі покутуємо цей блуд, бо альянти й понині не можуть забути нам нашої "зради"²².

Заради справедливості необхідно зазначити, що на тодішніх лідерів УНР вплинуло те, що більшовицькі війська Муравйова, вдершись до Києва, вчинили тут нечувані в цивілізованому світі злочини і безчинства, розстрілюючи людей лише за те, що вони носили вишивані сорочки, та заради порятунку десятків тисяч безневинних людей Україну потрібно було негайно визволити від російських окупантів. Саме ця обставина й штовхнула їх на укладення угоди з кайзерівською Німеччиною. Крім того, значна частина провини за це лежить і на вже згадуваних англійських, французьких та бельгійських підприємцях.

В результаті на початку 1918 р. було підписано ганебний Брестський мир, внаслідок якого під виглядом порятунку українців від своїх же платних агентів більшовиків кайзерівцями була окупована майже вся Наддніпрянина. С. Петлюра писав: "Тимчасове визволення нас німцями було штучне, й переверот Скоропадського з актами, що відбулися потім, порозуміння із Красновим, федерація з Росією, – довели, наскільки це визнання було нещирим і нетривалим"²³.

Після фактичної окупації України німці нещадно викачували з українських селян ресурси для продовження війни з антантівцями. Як наслідок, лідери українського національного руху втратили авторитет як у власного народу, так і в провідних демократій світу, котрі розцінили угоду з німцями як зраду спільної боротьби.

С. Петлюра писав: “Майже всі наші проводирі поставили карту на Центральні Європейські Держави, – ця карта була побита. Політичної перестраховки ніхто не робив; і тут ні канадійська, ні американська наша еміграція “недописали”, бо не змогли й не зуміли, як це було в поляків і чехів, використати впливу Англії та Америки”²⁴.

Знову ж не можна не провести паралелей із сьогоднішніми подіями, коли комуністи й інші відверто антиукраїнські сили намагаються під пацифістськими, антивоєнними гаслами не допустити того, аби Україна поряд із іншими демократіями світу спільно боролася із сьогоднішнім злом – світовим тероризмом. Тобто знову простежується тенденція до використання реакційними силами псевдопацифістських гасел з метою недопущення єднання українців з передовими цивілізованими країнами у боротьбі з ворогами демократії та прогресу. Це є особливо небезпечним тому, що українці, яких часто використовували як гарматне м’ясо, мають схильність до пацифізму і часто не можуть розгледіти в провокаторах своїх головних ворогів.

С. Петлюра зазначав з приводу того, що деякі сили в Наддніпрянщині своїми революційно-антивоєнними гаслами свідомо чи несвідомо сприяють розвалу держави та поверненню України під владу Москви: “Я бачив, що українські партії мають революційну силу, деякі – розтлінну, а творчої, організаційної не мають. Я бачив, що вони не усвідомлюють собі головного: чи повинна Україна як самостійна держава опиратися у своїй закордонній політиці на Європу чи на Москву – Азію. Виявилось, що азійська спадщина в нас – занадто ще сильна: соціал-демократи (Винниченко) віддавали перевагу Москві, а не Європі”²⁵.

Насаджувана російськими чорносотенцями протягом століть “азійська спадщина”, про яку писав С. Петлюра, виявлялася серед української еліти не лише у зовнішньополітичних симпатіях, але й, що найганебніше, в ставленні до свого народу.

О. Реєнт зазначав: “Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неувага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накопчувався з півночі”²⁶.

Тобто ми бачимо, що ті, кого ще недавно вважали чи “безневинними жертвами більшовицького терору”, чи “мужніми патріотами, які рятувалися від більшовизму у далекій чужині та лише чекали слушного часу, аби повернутися в Україну і послужити своєму народу”, насправді не були такими вже безневинними ягнятами. Скоріше потрібно зазначити про те, що значна частина української верхівки спробувала жити за укоріненими в їхній свідомості чорносотенними схемами, викликавши цим обурення основної маси населення й тим самим зумовивши перемогу більшовиків, що мало для українського народу фатальні та трагічні наслідки, особливо під час сталінського терору і голодоморів 1921–1923 й 1933 рр., коли мільйони селян вмирили від голоду, а у той час зерно сотнями ешелонів та пароплавами вивозилося до Німеччини.

Масовому знищенню українців намагалася протидіяти порівняно невелика емігрантська група українських соціалістів на чолі з С. Петлюрою, яким надала

притулок відновлена Польська держава. Тому більшовики намагалися скомпрометувати їх в очах світової громадськості за допомогою звинувачень в антисемітизмі, які суперечили історичній правді й самим принципам становлення модерного українського національного руху.

Спростовуючи більшовицькі наклепи, С. Петлюра зазначав: “Кати наші – більшовики скрізь поширюють чутки, що буцімто українські повстанці нищать єврейське населення. Я, Головний Отаман Українського Війська, не вірю цьому, не вірю, бо знаю: нарід український, який утиснений грабіжниками-завойовниками, сам не може утиснути народу іншого, що так само страждає від більшовицького панування, як і він. Гляньте довкола себе, придивіться уважно, і ви побачите, що не тільки селянство, а й робітники, і ремісники, і торговці, одним словом, все, що є на Україні живого і чесного, стогне під ярмом комуністів. Всіх, хто звик заробляти свій хліб чесною працею чи своїх рук, чи розуму, комуністи хочуть загнати, як робочу худобу, до одної обори – комуни. ... Коли ви зустрінете серед комуністів євреїв, пам’ятайте, що вони для свого народу такі ж запроданці-каїни, що забули віру і закони батьків своїх, як і ті з наших зрадників, що пристали до комуністів; і несправедливо було б складати вину за них на весь єврейський народ, як неможливо складати вину за наших зрадників-комуністів на весь український народ. Я знаю, що таких запроданців відцуралася чесна єврейська громада і яко зрадників свого народу плямувала їх.... У своїй боротьбі з нашим народом більшовики не гидують ані брехнею, ані підкупамі. На нагробоване чуже золото вони, розіславши по всіх країнах своїх представників, позакладали газети на всіх мовах, в яких ганьблять нашу святу справу – визвольний рух нашого народу, малюють його як бандитський, погромний і на кожній сторінці кричать про єврейські погроми, які нібито чинять українські повстанці. Робітництво і селянство деяких держав Європи, що не бачили на власні очі більшовиків, мали їх за народолюбців, вірили наклепам на українських повстанців і до нашого визвольного руху відносилися підозріло...”²⁷

Однак попри всю правдивість слів С. Петлюри, він не мав достатньо коштів, щоб донести цю правду до широкого демократичного світового загалу, й фактично більшовикам знову вдалося інформаційно переграти українців та досягти своєї мети – створити в свідомості пересічного європейця маргінальний образ погромника.

Цей абсолютно не відповідний дійсності імідж антисемітизму, який наклівався на імідж німецьких прислужників у Першій світовій війні, вкрай негативно впливав на весь подальший розвиток українського національного руху. Ситуація ще погіршилася під час Другої світової війни, коли західноукраїнський національний рух припустився старої помилки, знову орієнтуючись на Німеччину. Це призвело до того, що знову в очах європейських демократій Москва виявилася у більш привабливому вигляді, ніж галичани, і він не мав шансів на широку підтримку Заходу. Це призвело до військової поразки й початку морального виродження бандерівського руху опору. Так, В. Коротич зазначає: “В 1956 р. були вже закінчені битви у Карпатах, бандерівці були практично знищені. Як звичайно буває в боротьбі такого роду, лідери втекли до Мюнхена та інших тихих місць, а патріотично налаштовані хлопці бігали з автоматами по горах, їх-то і перебила Червона армія, яка до того часу навчилася воювати”²⁸.

Разом із тим потрібно зазначити, що героїчна боротьба й праця національно свідомих українських діячів на початку XX ст., незважаючи на всі потуги більшовицьких пропагандистського та каральних апаратів, не пропали задарма. Посіяні ними зерна розумного, доброго, вічного не зів’яли, а буйно проросли у середині XX ст. В той час у СРСР розпочалася демократизація суспільства, на перший план у КПРС почали виходити ті, хто боровся з німецьким мілітаризмом. По суті ця партія була повною протилежністю тим німецьким агентам часів Першої

світової війни, які розвалювали російську армію, й лише формально мала їх своїми попередниками. В середині 60-х рр. розпочалися згадувані вже “косигінські реформи”, які були логічним продовженням реформ П. Столипіна. В Україні їх втілював у життя П. Шелест, який у своїй діяльності керувався принципами, закладеними українськими просвітянами на початку ХХ ст. Так, у травні 1970 р. він зазначав: “Розглядав питання, пов’язані зі створенням етнографічного музею України на честь Запорізької Січі на острові Хортиці. Все це необхідно для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів. Дуже погано, що декотрі українці не знають історії свого народу і не хочуть робити нічого, щоб увіковічнити культуру, побут та боротьбу свого народу. А доля українського народу дуже складна, важка, цікава, героїчна, страждальна і разом із тим щаслива. Пройдуть покоління, і може все стертися з пам’яті, не залишиться слідів. Чому ми цікавимось античним світом, світом культур Сходу, Африки, а культуру свого народу забуваємо? Це можуть робити тільки тупі люди, зрадники свого народу, що не пам’ятають рідства, кровності свого власного народу. Таким представником є Щербицький, недалеко від нього і Ватченко. Такі люди біля влади небезпечні для свого власного народу”²⁹. Тобто ми бачимо, що центр справді демократичного українського національного руху у 1960-і рр. існував не в еміграції, а вже безпосередньо в Україні. Й, опираючись на ідеологічні засади, вироблені українськими просвітянами та кооператорами на початку ХХ ст., П. Шелесту вдалося знайти такі форми його подальшого розвитку, котрі якщо і не повністю задовольняли, то принаймні були прийнятними для населення заходу, центру й південного сходу України, бо на перше місце ставили не якісь абстрактні, відірвані від реального життя ідеї, а задоволення нагальних потреб широкого загалу.

Разом із тим відірвані від своєї історичної батьківщини українці продовжували жити застарілими уявленнями часів сталінсько-берієвського терору. Вони не розуміли, а, можливо, і не хотіли розуміти того, що Косигін, Шелест та інші прогресивні діячі КПРС об’єктивно відображають соціально-економічні інтереси й прагнення переважної більшості українців. Так, восени 1971 р. канадські українці вчинили брутальний напад на О. Косигіна, який перебував в їх країні з робочим візитом³⁰. Тобто, формально борючись проти комунізму, канадські українці фактично виступили проти тих, хто виводив український народ із тоталітарного сталінського рабства. Хоча в той час О. Косигіну та його послідовникам надзвичайно потрібною була моральна підтримка з боку демократичної світової спільноти, яка б повернула до СРСР у цілому та в Україну зокрема зарубіжні інвестиції на переобладнання промисловості.

На жаль, цього не сталося, й у результаті прогресивні сили в СРСР були усунені від влади, а “косигінські реформи” згорнуті. В Україні замість П. Шелеста до влади прийшов брежнєвський ставленик В. Щербицький, який без вагань послав українців на бійню в Афганістан. Одночасно СРСР швидко переорієнтувався на нове, засноване на масштабних поставках дешевого сибірського газу зближення з Німеччиною, ідеологом якого був М. Горбачов. І знову українська діаспора активно підтримувала горбачовську “перебудову”, у той час як заводи в Україні зупинилися без надходжень газу з Росії й мільйони українців втрачали роботу, а отже, і засоби до існування. Тут, попри те, що одні називали себе інтернаціоналістами, а інші – націоналістами, чітко простежується одна й та ж чорносотенна ментальність людей, здатних, сидячи у безпеці, посилати інших на бійню в гори Карпат чи Афганістану, чи, живучи у ситості та достатку, закликати інших животіти чи то начебто заради відродження України, чи то заради міфічного “світлого майбутнього”.

На початку 90-х рр., перефарбовані у жовто-блакитний колір і залишені при владі, колишні партноменклатурники В. Щербицького вже не закликали жертвувати всім

заради побудови комунізму, а, подібно до канадських українців, шельмували як “комуняк” тих, хто при П. Шелесті створював економічний фундамент Української держави, а самі розкрадали надбання “косигінських реформ”, викликаючи тим самим масове обурення населення, яке, на щастя, закінчилося не новою російською окупацією, а демократичною “Помаранчевою революцією”. Але й вона була не в силі повністю знищити ті чорносотенні стереотипи мислення, які протягом століть вкарбовувалися у свідомість українського народу та котрі, як неодноразово зазначав Президент В. Ющенко, являють собою набагато більшу загрозу нашій державі, ніж гіпотетичні полки якогось нового російського Муравйова. Тому Українська держава повинна всіляко пропагувати цивілізовані, демократичні європейські цінності для викорінення набутих віками рабства і не потрібних сьогодні вільній людині принципів чорносотенного суспільства. Цим ми виконаємо заповіт С. Петлюри, який в одній із своїх статей зазначав відносно цього питання: “Щодо відбудови Церкви Української, то тут також треба мати ясний план церковного будівництва: зокрема, подбати про те, щоб всі книги Святого Письма й інші книги для церковних служб були перекладені, щоб кадри національного священства були підготовлені, щоб рядом мір наша молода Церква позбавилася од того тлетворного впливу, який залишила після себе стара бюрократична російська церква з її мертвими формами і змістом, позбавленими Духа живого. Особливу ж увагу слід звернути на внесення духу народності в обряди церковні, як і на прищеплювання національного стилю в будівлі церков українських. ... Найпильнішу увагу треба звернути і на народну освіту в державному масштабі. Велике захоплення і глибокий інтерес народу до освіти є порукою того, що робота державна зустрінеться тут з широкою ініціативою громади. Законодавча і практична праця мусить ці зусилля громади з’єднати в єдине русло національної освіти і виховання”³¹.

¹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. – К., 1999. – С. 164.

² Мейс Д. Соціалістичні моделі української державності // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 99–100.

³ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – М., 1994. – С. 215.

⁴ Єфименко А. Історія українського народу. – К., 1990. – С. 232.

⁵ Грушевський М. – Історія України-Руси. – Т. VIII. – К., 1995. – С. 118.

⁶ Гехтер М. Сільська кооперація на Україні російській // Перший український просвітньо-економічний конгрес. – Львів, 1910. – С. 578.

⁷ Andriewsky O. The politics of national identity: The Ukrainian question in Russia 1904 – 1912. – Cambridge, Massachusetts, 1991. – 485 с.

⁸ Просвітянин (Никовський А.). Одесская “Просвіта” // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 313.

⁹ Дорошенко Д. “Просвіти” на Великій Україні // Б.м. – Б.р. – С. 1–2.

¹⁰ Лист А. Никовського до М. Аркаса / Державний архів Миколаївської області. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 3.

¹¹ Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1910. – 30 березня

¹² Матушевський Ф. З українського життя // Літературно науковий вісник. – 1907. – С. 345.

¹³ Митарства подільської “Просвіти” з хождінням української мови по муках // Рада. – 1909. – № 22. – 20 січ.

- 14 Загальні збори “Просвіт” // Слово. – 1909. – № 5.
- 15 *Реснит О.* Українська революція і робітництво. – К., 1996. – С. 39–40.
- 16 *Мейс Д.* Назв. праця. – С. 95.
- 17 *Волковинський В.* “Чорна сотня” та її “хрещені батьки” в Україні на початку ХХ ст. // Проблеми історії України. – 2003. – № 5. – С. 56–57.
- 18 *Сарбей В.* Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. – К., 1986. – С. 52.
- 19 Там само. – С. 52–53.
- 20 *Хоткевич Г.* Кілька думок // Рідне слово. – 1917. – № 16. – 15 липня.
- 21 *Реснит О.* Назв. праця. – С. 20.
- 22 *Петлюра С.* До Миколи Удовиченка // Неопалима купина. – К., 1993. – С. 30.
- 23 Там само.
- 24 *Петлюра С.* До Юрія Гуменюка // Там само. – С. 40.
- 25 *Петлюра С.* До Миколи Удовиченка // Там само. – С. 30.
- 26 *Реснит О.* Назв. праця. – К., 1996. – С. 222.
- 27 *Петлюра С.* До населення України // Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. – К., 1999. – С. 406.
- 28 *Коротич В.* Шелест имел ампулу провинциального Хрущева // Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду” Спогади. Щоденники, Документи, Матеріали. – К., 2003. – С. 717.
- 29 Спогади і щоденкові записи Петра Шелеста // Там само. – С. 325.
- 30 Там само. – С. 351.
- 31 *Петлюра С.* До населення України // Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. – К., 1999. – С. 388.